

“MİN BİR GECƏ” NAĞILLARININ TƏŞƏKKÜLÜ

Giriş: Ərəb ədəbiyyatı yalnız Şərq aləmində deyil, dünya ədəbiyyatında öz sözünü demiş ən zəngin tərkib hissələrindən biridir. İlk nümunələri İslamdan öncəyə V-VI əsrlərə aid olmuş, İslamdan sonra isə daha geniş ərazilərə yayılaraq təşəkkül və təkamül etmişdir. Beş dövrü əhatə edən ərəb ədəbiyyatı çoxsaylı lirik və epik əsərləri ilə ümummüsəlman ədəbiyyatını təcəssüm etdirmişdir.

Ərəb ədəbiyyatı özünü elə abidələrdə göstərmişdir ki, bu abidələr tək aid olduğu xalqın deyil bəşəriyyətin qızıldan dəyərli sərvəti hesab olunur. Buna “Min bir gecə”, “Əyyəmu-l-arab”, “Əntərə”, “Həmzə əl-Pəhləvan”, “Əli Zibək”, “Seyf ibn Zi-Yəzən” və s. ədəbi nümunə kimi göstərə bilərik.

Bu əsərlərin içərisində ərəb ədəbiyyatının tarixi inkişaf dövrlərinin hamısının əks olunduğu salnamə “Min bir gecə” nağıllarıdır. Xalq yaradıcılığının ən mükəmməl nümunələrindən olan bu abidə ərəb ədəbiyyatı və tarixində çox önəmli mövqeyə malikdir. Özündən sonra nəinki Şərq və dünya ədəbiyyatına, eləcə də bir çox yaradıcı sahələrə ilham qaynağı olmuşdur. Başlanğıcını Cahiliyyə dövründən götürən “Min bir gecə”nin təşəkkülü, təkamülü uzun dövrləri əhatə etdiyindən onun tədqiqatı da böyük zəhmət tələb etmişdir. Bu sahədə bir çox Şərq və Avropa şərqşünasları əsaslı işlər görmüşdür.

Əsas hissə: “Min bir gecə” nağılları Şərq təfəkkürünün nadir incilərindən olan bənzərsiz abidədir. Dünyanın bir çox yerlərində tanınaraq müxtəlif sahələrdə müəlliflərə ilham olmuşdur. Rəngarəng, məzəli, mənalı məzmunu ilə min illərdir xalqların ürəyinə yol tapmış, əməksevərliyi, humanizmi, sadə xalqın arzu, istəklərini təbliğ etmişdir.

Yaxın və Orta Şərq şifahi xalq ədəbiyyatının nəhəng abidəsi olan “Min bir gecə” nağılları tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış harada, nə zaman meydana gəlməsi və yayılması ilə bağlı mülahizələr söylənilmişdir.

Nağılların formalaşmasını, təşəkkülünü izləmək üçün ilk öncə hansı məqsədlə yaranmasına nəzər yetirmək lazımdır. “Min bir gecə” nağıllarının girişindən məlum olduğu kimi abidə gələcək nəsillərə ibrət dərsi verməyə, insanları həyatın müşküllərindən, yaxşılıq və pisliliklərdən, nadanlıq və dürüstlükdən, əxlaq və əxlaqsızlıqdan agah etməyə xidmət etmişdir. “Bundan sonra isə: doğrudan da, ilk nəsillər bərsindəki nağıllar sonrakı nəsillər üçün ibrət dərsi olmuşdur ki, insan başqalarının başına gələn işlərdən agah olsun, onlardan ibrət götürsün, həm də keçmiş xalqlar bərsində, onların başına gələn əhvalatlar haqqında rəvayətləri başa düşsün, özünü günah iş görməkdən saxlasın. Qədim adamlar haqqındakı rəvayətləri sonrakı xalqlar üçün ibrət dərsi kimi nağıla çevirənə əhsən!” [1, s. 21].

Bundan başqa X əsrdə yaşayan ərəb tarixçiləri Əl-Məsudi və İbn ən-Nədimin “Min bir gecə” nağıllarının formalaşması kimi bu amillərlə yanaşı dövrün padşahlarının rəğbətini qazanmaq, onları əyləndirmək məqsədi ilə yaranıb formalaşmasını qeyd etmişlər. Bu fikir “Seyf əl-Mülükün nağılı”nda da təsdiqini tapır [2, s. 16]. Belə ki, padşahlar müxtəlif mövzularda əfsanə, rəvayətlərə qulaq asmağı sevir, səfərdən gələnlər maraqlı əhvalatlar danışaraq padşahın diqqətini çəkməyi bacarırdısa, çoxlu bəxşis, pul, atla mükafatlandırılırdı [3, s. 8].

“Min bir gecə”nin mənşəyi ilə bağlı bir çox pərakəndə fikirlər mövcuddur. Bu nağıllar toplusunun əsasən hind, İran, ərəb mənşəli olduğu tədqiqatların çoxunda öz əksini tapır.

Abidənin prototipi kimi daha çox Sasanilər dövründə meydana gələn “Hezar əfsanə” (“Min Əfsanə”) adlı hekayələr toplusunun adı çəkilir. “Min bir gecə”də adı keçən obrazlar sırasında fars mənşəli adların (Şəhrizad, Şəhriyar, Şahzaman, Dünyazad) olması bu abidənin fars mənşələrindən gəlməsini təsdiq edir ki, məşhur ərəb alimləri və şərqşünaslar bu fikri təsdiq etmişlər. Əl-Məsudi öz dünya şöhrətli “Müruc-üz-zəhəb” kitabında “Hezar əfsanə” kitabının adını çəkərək, ərəblər arasında “Min bir gecə”, “Min gecə” adı ilə tanındığını bildirmiş, İran, hind, yunan, dillərindən ərəb dilinə tərcümə olunan digər əsərlər sırasında vermişdir [4, s. 4].

İbn ən-Nədim “əl-Fihrist” əsərində daha dolğun və geniş məlumatlar verərək Məsudinin mülahizələrini təsdiq etmiş sayılır. Həmçinin İbn ən-Nədim bəzi nağılların İrana Hindistandan keçməsi ilə bağlı qənaətlərə gəlmişdir ki, çərçivə hekayələrə qədim hind ədəbiyyatında da rast gəlinmiş mexanizmdir [4, s. 4]. Tədqiqatçı əsərində hind-İran mənşəli “Hezar əfsanə” toplusunun (1000 nağıl) İran ənənələrinin VIII əsrdə ərəb-müsəlman mədəniyyətinə təsir etdiyi bir dövrdə tərcümə olunduğunu qeyd etmişdir. [Könül. s. 24]. Ərəb ədəbiyyatı tarixindən məlum olduğu kimi Abbasilərin hakimiyyət illəri çiçəklənmə dövrü hesab olunmuşdur. Bu dövrlər ədəbiyyatın inkişafında önəmli əhəmiyyət daşımışdır. Eləcədə ərəb-müsəlman sinkretik mədəniyyəti formalaşmış, tərcüməçilik fəaliyyəti geniş vüsət almışdır. Təkcə “Min bir gecə” yox bir çox bir çox İran ədəbi nümunələri ərəbcəyə tərcümə olunmuşdur. O cümlədən bu toplusunun tərcüməsi qeyri-adi hal hesab olunmurdu [5, s. 21].

“Min bir gecə”nin tədqiqatında avropalı alimlərin xüsusi rolu olmuşdur. Abidənin mənşəyi kimi müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Alman alimi Fridrix Şleqel mənbə kimi hind nağıllarını göstərmişdir. Fransız şərqşünası Silvestr de Sasi nağılların İran və hind mənşəli olmasını təkzib edərək abidənin ərəb-islam dünyagörüşünə xas olduğunu bildirmişdir.

Avstriyalı şərqşünas Y. Hammer-Purqştal “Min bir gecə”nin “Hezar əfsanə” ilə əlaqəli olduğu qənaətinə gəlmişdir. Onun nağılçılar haqqında verdiyi məlumatlar abidənin formalaşması, təkamülü prosesi baxımından maraq doğurur. Həmçinin nağılçılıq fəaliyyəti haqqında XIX əsrdə Misirdə yaşayan A.B.Klot-bəydə ətraflı məlumatlar vermişdir. Burada həmin dövrdə nağılların necə və hansı şəraitdə yaranması öz əksini tapır.

¹²³ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantu. gulnarserif@gmail.com

Belə ki, şəhərlər inkişaf etdikcə əhali arasında tanınan nağıllar müxtəlif məkanlarda ifa olunurmuş. Burada nağılcıların peşəkarlığı xüsusi rol oynayırdı. Natiqlik, aktyorluq qabiliyyəti olan bəlağətli nağılcılar, sanki xalq arasında yayılan, ağızdan-ağıza keçən əhvalat, hekayələrə yeni həyat bəxş edirdilər. Müxtəlif ölkələrə səfər edən səyyahlar, nağılcılar bayram günlərində, bazar, qəhvəxanaların qapısı ağzında hekayələr nəql edir, şeirləri ahənglə oxuyurdular. Öz dinləyicilərini həsrətdə saxlamaq üçün nağıllar yarıda dayandırılıb, növbəti gündə söylənilirdi [2, s. 24]. Bu, "Min bir gecə"nin məzmunundan tanış olduğumuz məqamlardandır. Nağılcılarla yanaşı burada katiblərin, toplayıcıların rolu vurğulanır. Onlar nağılların sanki taleyini həll edir, qısaldır, genişləndirir, hissələrə ayırır, müdaxilələr edə bilirdilər. Beləliklə xalq nağıllarının dəyişikliklərə uğrayaraq müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı qaçılmaz olmuşdur. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri bildiyimiz kimi xalqın ümumi təfəkkürünə xitab edir və yaranma, formalaşma mərhələsi uzun yol qət edir. "Min bir gecə" kimi nəhəng abidədən danışdığımız zaman isə bu abidənin köklərini yalnız bir xalqa və ya bir mənbəyə aid etmək mənasızdır. Bu baxımdan XIX əsr alman şərqşünası A.Müllerin abidə haqqında yekun qənaətlərini əsaslı hesab edirik. "A.Müller bir müəllif və ya bir tərtibçi ideasından imtina edərək, İran prototipi əsasında abidənin ərəb mühitində tədirici təşəkkülü fikrini irəli sürdü" [2, s. 36]. Həmçinin alim abidəni Bağdad və Misir mühitinə aid edərək, iki mərhələdə yaranaraq inkişaf etdiyini bildirmişdir. Bu bölgünü sonrakı şərqşünaslar inkişaf etdirərək, bir mərhələ də əlavə etmişlər. Danimarkalı şərqşünas İ.Estrup "Hezar Əfsanə"ni ayrıca bir lay kimi təqdim etmiş, A.Y.Krimski, E.Littman Hind-İran, Bağdad, Misir layları haqqında fikirləri daha geniş əsaslandırmışlar.

Doğrudur, bu laylar arasında kəskin sərhədlər qoymaq mümkün deyildir. Lakin tədqiqatçılar bir sıra tarixi, coğrafi, məzmun, kompazisiya və s. ünsürlərinə əsasən bu bölgünü fərqləndirə bilmişlər. Məsələn, birinci layda çərçivə nağıl strukturu, hind, İran mənşəli adların olması, təmsillər, mistik obrazlar (div, pəri), eyni zamanda romantik məhəbbət və duyğular, şəhər həyatı, açıq-saçıq səhnələr hind, İran nağıl xüsusiyyətlərinə aid edilir. İkinci qrup Bağdad nağıllarının mərkəzində Xəlifə Harun-ər Rəşid durur. Qeyd etdiyimiz kimi, Abbasilər dövrü, sülh dövrü hesab olunmuş, xalqın güzəranının yaxşı olmasından dolayı ədəbiyyat inkişaf etmişdir. Nağılların bu mərhələsində əsasən şəhər həyatı, xəlifənin ədalətli, yardımsevər əməllərindən söhbət gedir. Dəniz səyahətləri Abbasilərin dövründə geniş vüsət almış "Dəniz səyyahı Sindibadın nağılı" əhvalatları da bu cəhətdən "Min bir gecə"də diqqət çəkən süjetlərdən olmuşdur. Bu layda şair (Əbu Nüvas, Müslüm ibn əl-Vəlid), musiqiçilərin (İbrahim Mosuli, oğlu İshaq Mosuli) adları çəkilir [2, s. 41].

Üçüncü lay olan Misir nağılları Bağdad layından daha genişdir. Özündə tarixi reallıqları, sosial-mədəni həyatı, əhalinin məşğuliyyəti olan sənətkarlıq və ticarəti məzmununda əks etdirmişdir. Bağdad nağıllarından fərqli olaraq bu nağıllarda qadın daha aşağı mövqedə dayanması və təhqir obyektinə çevrilməsindən də danışmaq olar.

Nəticə: Bildiyimiz kimi, əsərin mövzusu qədər dili, üslubu, təqdim olunma şəkli də ona əbədi həyat verən vacib amillərdən biridir. Ərəblərin sahib olduğu bəlağət, ədəbiyyat ruhu bütün dünyaya bəyandır. "Min bir gecə" nağıllarında məhz bu mühitdə ölməzlik qazanmışdır. Prototipi hesab edilən müxtəlif mənbələr olmasına baxmayaraq, bu abidənin ərəb mühitində formalaşması, öz təşəkkül və təkamülünü tapması danılmazdır.

Beləliklə, uzun məsafə qət edən ərəb şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olan "Min bir gecə" şərq dünyasının ədəbi-mədəni mühitini hərtərəfli şəkildə bizlərə çatdıran, ərəb dünyasını bizlərə bu qədər sevdiren dünya şöhrətli monumental abidədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Min bir gecə (1 cild. 1-38-ci gecələr). Bakı: Qanun, 2020, 480 s.
2. Bayramova L. "Min bir gecə" ümumsərq ədəbiyyatının mədəni-tarixi abidəsi kimi. Bakı: "MBM", 2009, 200 s.
3. Min bir gecə: səkkiz cildə. VII cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
4. https://isamveri.org/pdf/dr/D00018/2004_22/2004_22_TULUCUS.pdf
5. Bayramova L. "Əyyamı-l-arab" Cahiliyyə dövrü ərəb ədəbiyyatının abidəsi kimi. Bakı: Elm, 2021, 360 s.
6. Qasimova A.Ş. Ərəb ədəbiyyatı, V-XIII əsrlər: dərslik. Bakı: Elm, 2019, 676 s.

Ключевые слова: Арабская литература, «Тысяча и одна ночь», «Тысяча и одна ночь», фольклор Сказка,
Key words: Arabic literature, The Thousand and One Nights, The Arabian Nights, Folklore Tale, Frame Tale

Резюме

Арабская литература – одна из богатейших литератур мира. Есть произведения этого народа, которые любят и читают не только на Востоке, но и во всем мире и отвечают эстетическому вкусу людей.

В статье говорится о сказках «Тысячи и одной ночи», которые являются ценнейшими образцами арабской устной народной литературы. Эти сказки, состоящие из 8 томов, формировались и развивались на протяжении тысячелетий и дошли до наших дней. О происхождении произведения велись многочисленные дискуссии, исследователи высказывали разные мнения. Кто является источником? Упоминаются арабские, иранские, индийские источники. Исследователи пришли к выводам о формировании «Тысячи и одной ночи» в трех слоях. Эти слои отличались друг от друга по своей теме, истории и составу.

Summary

Arabic literature is one of the richest literatures in the world. There are works of this people that are loved and read not only in the East, but all over the world, and appeal to people's aesthetic taste.

The article talks about the "One Thousand and One Nights" tales, which are the most valuable examples of Arabic oral folk literature. These tales, which consist of 8 volumes, have been formed and evolved over thousands of years and have come to this day. There have been numerous discussions about the origin of the work, researchers have expressed different opinions. Who is the source? Arab, Iranian, Indian sources are mentioned. Researchers have come to conclusions about the

formation of "One Thousand and One Nights" in three layers. These layers differed from each other in terms of their theme, history and composition.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva